
ՔՐԴԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ ԵՎ ԱՆԿԱԽ ՔՐԴԱՍԱՆԻ
ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԼՈՒՅՄԻ ՆԵՐՔՈ

ՎԱՀԱՆ ԲԱՅԲՈՒՐԴՅԱՆ

Քրդական նացիոնալիզմը, որպես գաղափարական-քաղաքական հոսանք, ձևավորվել է XX դարասկզբին՝ վերջնական նպատակ առաջ քաշելով «Էթնիկական Քրդստանի» տարածքում քրդական ազգային պետության ստեղծման պահանջը: «Էթնիկական Քրդստան» հասկացության տակ քուրդ ազգայնականները հասկանում էին Մերձավոր ու Միջին Արևելքի այն բոլոր տարածքները, որտեղ զանգվածորեն ապրում էր քուրդ բնակչություն: «Էթնիկական Քրդստանը», ըստ քրդական ազգայնականության գաղափարախոսների մտայնության, իր մեջ ներառում էր ողջ Արևելյան Անատոլիան, այդ թվում նաև Արևմտյան Հայաստանի զգալի մասը, Հյուսիսային Միջագետքը կամ Իրաքյան Քրդստանը, Միջին Արևելքի առանձին հատվածներ և ողջ Իրանական Քրդստանը:

1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո քրդական ազգայնական հոսանքի ներկայացուցիչները առաջին անգամ բարձրացրին Օսմանյան կայսրության շրջանակներում քրդերին ինքնավարություն տրամադրելու հարցը¹: Դրա դրդիչ պատճառներից մեկն այն էր, որ քուրդ ազգայնականներին մեծապես անհանգստացնում էր Արևմտյան Հայաստանում հայկական բարենորոգումների իրականացման հարցը, որը նրանք ընկալում էին որպես իրենց ազգային շահերի դեմ ուղղված երևույթ: Այդ բարենորոգումները ձախողելու նպատակով օսմանյան խորհրդարանի քուրդ պատգամավոր Արդուլ Ղադերը, որը միաժամանակ, այսպես կոչված, երիտթուրքական շարժման պարագլուխներից մեկն էր, կառավարությանը ներկայացրեց «ինքնավար Քրդստանի» մի նախագիծ: Միաժամանակ նա «Քրդստանի վերածնության ընկերության» («Քուրդիստան թեալի ջեմիեթի») իր կուսակիցներին հորդորում էր մեկնել Արևմտյան Հայաստան և այնտեղ գործողություններ ծավալել «հայկական ազգային պետություն» ստեղծելու փորձերի դեմ, հավաստիացնելով, որ կառավարությունն ընդառաջ կզնա քրդերի ցանկությանը և նրանց կշտրհի ինքնավարություն²: Սակայն տարված լինելով պետությունը միատարր թուրքական դարձնելու հենարան դրագրերով և առաջնորդվելով «Թուրքիան թուրքերի համար» ռասիս-

¹ В. В u r c h a r d. Zu einigen Problemen der Geschichte der Kurdischen Nationalbewegung, S. 681; В. Н и к и т и н. Курды. Пер. с франц., М., 1964, с. 284.

² М. А. Г и с а р о в. Курдский вопрос в Турции (от начала кемалистского движения до Лозаннской конференции). — «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», VII, քրդագիտություն, Երևան, 1975, էջ 44: N u r i D e r s i m i. Kürdistan tarihinde Der-sim. Halep, 1952, s. 120-121.

տական կարգախոսով, իթթիհատական կառավարությունը կտրականապես մերժեց քուրդ ազգայնականների այդ պահանջը: Միանգամայն ակնհայտ էր, որ իրենց Թուրքիայի արդիականացման ջատագով հռչակած երիտթուրքերը ևս մնում էին կաշկանդված իրենց նախորդների նեղմտությունից եկող այն նահապաշարմունքի մեջ, որ Թուրքիայի դժբախտությունը նրա մեջ ապրող տարբեր ազգություններն են, ոչ միայն այլակրոն կամ ոչ մահմեդական, այլև կրոնակից, բայց այլացեղ (օրինակ՝ քրդերը, արաբները և այլն)³: Իթթիհատականների որդեգրած գաղափարախոսությունը՝ թյուրքիզմը և պանթյուրքիզմը, հնարավոր էր համարում քրդերի համաձուլումն ու թրքացումը, հետևաբար, նրանց հաշիվների մեջ չէր մտնում քրդերի ինքնավար գոյության ապահովումը: Այդ առթիվ վերին աստիճանի ուշագրավ փաստ է բերում անվանի պատմաբան Նիկողայոս Ադունցը: Նա վկայում է, որ 1913 թ. Կ. Պոլսում թուրքական պետական գործիչ, օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր, «Իթթիհատ վե թերաքքը» իշխող կուսակցության անդամ, երիտթուրքական կառավարության հանրօգուտ շինությանց նախարար Պետրոս Հալաճյանի հետ զրույցի ժամանակ, վերջինս, անդրադառնալով երիտթուրքական կառավարության կողմից քրդերին ինքնավարություն տրամադրելու հնարավորության հարցին, նշում է, որ երիտթուրքերը, իբրև պետության կենտրոնացման և թուրքիզմի համոզված կողմնակիցներ, անհաշտ են մահմեդական ժողովուրդների, օրինակ, այբանացիների, արաբների, քրդերի նկատմամբ: Նա գտնում է, որ երիտթուրքերը հույս ունեն առանց հատուկ ջանքերի բոլոր ոչ թուրք մահմեդականներին վերածել թուրքերի, «շնորհիվ դավանական մերձավորության»։ «Եվ դրա համար էլ նրանց կողմից որևէ ինքնանկախության և ինքնորոշման ճանաչում, որն ուղղակի հակասում է նրանց հետապնդած թուրքացման խնդրին, երիտթուրքերի կողմից մերժվում է հետևողական և անշեղ համատրոթյամբ»: «Երիտթուրքերը, – ասում է Հալաճյանը, – ավելի շուտ հայերին կտան ինքնավարություն, քան քրդերին: Իսկ քրդերի մեկուսացմանը նրանք երբեք չեն համաձայնվի, թեև, իհարկե, ամեն կերպ կգրավեն և երես կտան, դեպի իրենց կքաշեն նրանց»⁴:

Իրողությունն այն է, որ քրդական իրականության մեջ բնավ գոյություն չունեն քաղաքական նպատակների միասնություն: Դրա պատճառն այն էր, որ քրդերի մոտ տիրապետող էր ցեղային համակարգը, ցեղերը կատարելապես տարաբաժանված էին, ունեին ներհակ շահեր, նրանց մոտ բացակայում էր ազգային զգացումը և միասնական հայրենիքի գաղափարը, նրանց առհասարակ չէր համախմբում ու միավորում քաղաքական մի ընդհանուր գաղափար կամ ծրագիր, ցեղերի միջև առկա էին սուր հակասություններ, իսկ հաճախ նաև խորը ատելություն ու թշնամանք⁵:

³ Uriel Heyd. Foundation of Turkish Nationalism. London, 1950, p. 190-191.

⁴ Ն. Ադունց. Հայկական հարցը Սերում.– Հայկական հարց, հ. Ա, Երևան, 1996, էջ 41–42:

⁵ Stú Arnold T. Wilson. Mesopotamia 1917–1920. A Clash of Loyalties. A Personal and Historical Record. London, 1931, p. 84–86; D. A. S c h m i d t. Journey among Brave Men. Boston – Toronto, 1964, p. 192–193.

Վերլուծության ենթարկելով քրդական հասարակության կառուցվածքը, անգլիացի Առնոլդ Թոյնբին գրում էր, որ քրդական ազգային զգացումը իրեն կարող է դրսևորել թուրքերին, արաբներին, անգլիացիներին կամ որևէ այլ օտար տարրի դեմ հակադրվելու ձևով, սակայն այն կատարելապես բացակայում է, երբ խոսքը գնում է մեկ ընդհանուր քրդական համադաշնության մասին: Նրա կարծիքով քրդերի մեծամասնության քաղաքական հորիզոնը դեռևս սահմանափակվում է ցեղերի ու նրանց հակամարտության շրջանակներում: Բավականին կենսունակ լինելով հանդերձ, քրդերը «ամբողջությամբ մնացին անհատական, բայց ոչ համապետական հոգեբանությամբ օժտված ժողովուրդ»⁶:

Օսմանյան կայսրությունում ապրող քուրդ զանգվածը, որը բաղկացած էր վաչկատուն քոչվորներից, կիսաքոչվորներից և նստակյաց բնակչությունից, առհասարակ առաջ չէր քաշում ինքնուրույն քաղաքական գոյության որևէ պահանջ: Սակայն քրդական ազդեցիկ ցեղապետերի և անհատ գործիչների մեջ կային մարդիկ, որոնք հանդես էին գալիս քրդական անկախ պետության՝ «բեյլիք» ստեղծելու պահանջով, այդ առթիվ չունենալով ոչ մի հստակ ծրագիր: Քրդական հասարակության մեջ առկա էր նաև մարդկանց մի խումբ, որոնց կարելի է անվանել «ազգայնականներ» և «ինքնավարականներ»: Մրանք հետապնդում էին Օսմանյան կայսրության կազմում Քրդստանի ինքնավարության գաղափարը: Սակայն դրանք, ինչպես նաև քուրդ մտավորականության բարակ շերտը, գյուղական շրջաններում ապրող քուրդ զանգվածի նկատմամբ չունեին բավարար ազդեցություն և ուժ: Ավելին, քուրդ ավատապետերն ու ցեղապետ-աշիրեթապետերը նրանց կասկածանքով էին վերաբերվում, իբրև անկրոն ու հեղափոխական գաղափարներ կրող մարդկանց: Իսկ Կոստանդնուպոլսում հաստատված քրդական վերնախավը, որը բաղկացած էր գլխավորապես այնպիսի մարդկանցից, որոնք սովորել էին կայսրության ռազմական ուսումնարաններում («Աշիրեթ մեթթեբլերի» և այլն), բազմաթիվ թելերով կապված էր թուրքական պետականության հետ: Այդ մարդիկ, որպես կանոն, իրենց հեռու էին պահում ազգային-քաղաքական խնդիրներից, կտրված էին սեփական ժողովրդից և իրենց ունեցած դիրքից լուրջ փշրանքներ էին հասցնում բուն երկրում ապրող իրենց ցեղակից-ազգակիցներին⁷: Դրանց փայլուն գնահատականը տվել է Բադրիսանների հայտնի ընտանիքի անդամներից մեկը. «Նրանց մեկ ոտքը քրդական ճամբարի մեջ էր, իսկ մյուսը՝ օսմանյան և իսլամական ճամբարի... Նրանք ուզում էին նախարար դառնալ»⁸:

Քուրդ ժողովրդի ապագայի առումով որոշակի հույսեր կապելով երիտթուրքական շարժման հետ, քուրդ ազգայնական գործիչները մասնակցեցին 1902 և 1907 թթ. Փարիզում գումարված իթթիհատականների համաժողովներին⁹: Իսկ

⁶ T. A. T o y n b e e. Survey of International Affairs. Vol. I. London, 1927, p. 479–480.

⁷ Архив внешней политики Российской империи («БЛБХС»л" АВПРИ), ф. «Посольство в Константинополе», 1913–1914 гг., д. 3573, л. 309–310.

⁸ K i n n a n e D e r e k. The Kurds and Kurdistan. London – New York, 1964, p. 25.

⁹ N e z a n K e n d a l. The Kurds in the Ottoman Empire. People without a Country.– Kurds and Kurdistan, ed. Gerard Chaliand. London, 1980, p. 34.

¹⁰ C h r i s K u t s c h e r a. Le mouvement national Kurde. Paris, 1971, s. 32.

¹¹ E. E. R a m s a u r. The Young Turks. Prelude to the Revolution of 1908. New York, 1957, p. 92.

1908 թ. հեղաշրջումից հետո նրանք ընդունեցին երիտթուրքերին ու նրանց վարչակարգը, աջակցեցին նրան, հույս ունենալով, որ նա ընդառաջ կգնա իր ձգտումներին և կպաշտպանի քուրդ ազգայնականների առաջադրած ինքնավարության պահանջը: Սակայն այդ հույսերն ի դերն եղան:

Որպես թունդ ազգայնականներ, առհասարակ երիտթուրքերը խանդով էին վերաբերվում քուրդ ազգայնական գործիչներին: Նրանք ուշիուշով հետևում էին նրանց տրամադրություններին, որպեսզի վտանգի նշաններ երևալուն պես խեղդեն ու ոչնչացնեն նրանց: Արժե հիշատակել, օրինակ, որ 1911 թ. քրդերին մեղադրելով անկախ իշխանություն («բեյլիք») ստեղծելու մտադրության մեջ, երիտթուրքերը ցրեցին քուրդ ազգայնականների ակումբներն ու ընկերությունները, փակեցին «Քուրտ թեավուն վե թերաքքը դազեթեսի» թերթը, ձերբակալեցին ազդեցիկ մի շարք ղեկավարների և այլն: Շատերը ստիպված եղան արտագաղթել արտասահման:

Իրենց Օսմանյան կայսրության ապակենտրոնացման կողմնակից հորջորջող երիտթուրքերի քաղաքական հակառակորդ «Հյուրրիեթ վե իթթիլյաֆ» կուսակցության կառավարությունը ևս կտրականապես դեմ էր քուրդ ազգայնականների ինքնավար Քրդստան ստեղծելու պահանջին¹²:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին քուրդ ազգայնականներն ակտիվացրին իրենց գործունեությունը: 1913 թ. հունիսից սկսած «Խիվա» ընկերությունը սկսել էր հրատարակել «Ռեոժա քուրդ» («Քրդի օր») թուրքերեն և քրդերեն լեզուներով ամսագիրը, որը չորրորդ համարից սկսած լույս էր տեսնում «Խաթավի քուրդ» անվանումով: Ամսագիրը բարձրացնում էր քրդերին հուզող հարցեր, կոչ էր անում համախմբվել քուրդ ժողովրդի առջև կանգնած մարտահրավերներին դիմակայելու համար և այլն¹³: Իր գործունեությունը ակտիվացրել էր նաև «Կոմալա Քուրդիստան» («Քրդստանի դաշինք») կազմակերպությունը, որը զուտ քարոզական աշխատանքից անցել էր գործնական աշխատանքի: Նա կազմակերպեց զենքի մատակարարում ցեղերին, նրանց նախապատրաստում էր «ապագա իրադարձությունների» համար և այլն: Քուրդ ազգայնականները ողջ Արևելյան Անատոլիայով մեկ քուրդ բնակչության շրջանում տարածեցին «մազբաթա» (դիմում, կոչ), որտեղ հորդորում էին քրդերին պայքարի դուրս գալ հանուն ազատության¹⁴: Քրդական ազգայնականների ծրագիրն այդ փուլում պարունակում էր հետևյալ պահանջները. Քրդստանի վարչական ինքնավարություն, հարկերի նվազեցում ու կարգավորում, տարածքային քրդական բանակի ստեղծում, տեղական վարչության արմատավորում, քրդական դպրոցների հիմնադրում, որոնցում դասավանդումը իրականացվելու էր քրդերեն, Քրդստանում բոլոր պաշտոնյաներն ու սպաները պարտադիր կարգով պետք է լինեն քրդեր¹⁵:

¹² АВПРИ, ф. “Политархив”, 1912–1913 гг., д. 546, л. 140–141.

¹³ “Восточный сборник”, кн. 1, СПб., 1913 г., с. 233–234.

¹⁴ АВПРИ, ф. “Посольство в Константинополе”, 1913 г., д. 1405, л. 192–193.

¹⁵ E. J u n g. La révolte Arabe. Vol. I, Paris, 1924, p. 184.

Առաջին համաշխարհային պատերազմը սկսվելուց հետո, դեռևս 1915 թ. Եռյակ համաձայնության պետությունները սկսել էին բանաձևել Մերձավոր Արևելքում իրենց հետպատերազմյան քաղաքականության սկզբունքները¹⁶: Այդ ծրագրերում քրդերը մտնում էին Օսմանյան կայսրության այն բոլոր «սուբյեկտ ժողովուրդների» խմբի մեջ, որոնք ենթակա էին ազատություն և ինքնուրույն զարգացման պայմաններ ստանալու: Ավելի ուշ, 1916 թ. կնքված Մայքս-Պիկոյի գաղտնի պայմանագրով նախատեսվում էր Օսմանյան կայսրությունը անդամահատել ու բաժանել հինգ հիմնական էթնիկական գոտիների՝ Թուրքական Անատոլիայի, Հայաստանի, Սիրիայի, Քրդստանի և Արաբիայի¹⁷: Այսպիսով, տերությունների քաղաքական ծրագրերում առաջին անգամ արծարծվում էր քրդերին վերաբերող խնդիրը, ընդ որում, քրդական առանձին պետություն ստեղծելու կամ քրդերի համար քաղաքական ինքնուրույն կյանքով ապրելու հնարավորություն ստեղծելու հարցադրումով: Այլ կերպ ասած, այսպես կոչված «քրդական հարցը» XX դարասկզբին աստիճանաբար բարձրանում էր քաղաքական իրողությունների մակերես՝ իր վրա հրավիրելով հետպատերազմյան շրջանում ժողովուրդների հետագա ճակատագիրը որոշող հաղթանակած պետությունների ուշադրությունը:

Ուշադրության արժանի իրողություն է, որ այդ շրջանում քրդական հարցի լուծման տարբերակներ էին առաջադրում նաև հայ ազգային գործիչները: Այսպես, 1915 թ. հունիսին Պողոս Նուրբար փաշան Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Դելկասեին հանձնեց մի հուշագիր, որտեղ Հայկական հարցի լուծման նախագծի հետ միաժամանակ առաջարկ էր կատարվում նաև քրդական հարցի կապակցությամբ: Մասնավորապես, առաջարկվում էր ինքնավար Քրդստանի ստեղծման մի ծրագիր Եռյակ համաձայնության երկրներից մեկի կամ նրանց հավաքական հովանավորության ներքո¹⁸:

Անտանտի առաջատար պետության՝ Մեծ Բրիտանիայի դիվանագիտությունը ևս սկզբունքորեն համաձայնվելով քրդական հարցի բարձրացման հետ, սակայն խարխալումների մեջ էր այն խնդրում, թե որտեղ պետք է տեղադրել այդ ապագա «անկախ» կամ «ինքնավար Քրդստանը»: Հաճախ Ֆորին օֆիսի չինովնիկները հարցի լուծումը փնտրում էին լորդ Բիքոնսֆիլդի ժամանակների մտտեցումներով՝ Արևմտյան Հայաստանը համարելով «Քրդստան», կամ պարզապես քրդական հարցի լուծումը տեղափոխելով Արևմտյան Հայաստանի տարածքը: Այդպիսի մի առաջարկով, օրինակ, 1917 թ. դեկտեմբերի 18-ին հանդես եկավ անգլիացի դիվանագետ Ֆ. Քերրը (հետագայում լորդ Լոտիան): Նրա առաջարկած ծրագիրը ենթադրում էր հայկական վեց վիլայեթներից որևէ մեկում «առանձնացնել» քրդերին¹⁹, այլ կերպ ասած՝ Քրդստան ստեղծել Արևմտյան Հայաստանի տարածքում: Որքան էլ որ անհավատալի ու հակաբ-

¹⁶ Stú Harry N. Howard. The Partition of Turkey. A Diplomatic History, 1913–1923. New York, 1966.

¹⁷ Stú Раздел Азиатской Турции. По секретным документам бывшего министерства иностранных дел. Под. ред. Е. А. Адамова, М., 1924.

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 138:

¹⁹ Д. Л о й д Д ж о р д ж. Военные мемуары. Т. V, М., 1938, с. 52.

նական էր այդ առաջարկությունը, հետագայում այն աստիճանաբար մտցվեց շրջանառության մեջ և նույնիսկ, ինչպես կտեսնենք ստորև, որոշ չափով տեղ գտավ Սևրի պայմանագրում:

Արդ, ի նչն էր դրդում Ֆորին օֆիսին Քրդստան ստեղծել Հայաստանի տարածքում: Նախ, Սայքս-Պիկոյի գաղտնի պայմանագրով Միջագետքը (այդ ժվում նաև նրա հյուսիսային մասը կազմող, այսպես կոչված, Բրաքյան Քրդստանը) անցնում էր Անգլիային, հետևաբար, Լոնդոնը երբեք չէր համաձայնվի, որ ենթադրյալ Քրդստանը կյանքի կոչվի իր կենսական շահերի գոտում: Այնուհետև, անգլիացիներին քաջ հայտնի էր, որ թուրքերի համար Արևելյան Անատոլիան կայսրության կազմում պահելու խնդիրը կյանքի ու մահու հարց է: Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Դեյվիդ Լլոյդ Ջորջի վկայությամբ, թուրքերն ավելի հետամուտ էին ձեռք գցելու Արևելյան Անատոլիան, քան վերատիրանալու Միջագետքին կամ Պաղեստինին: Այս վերջին երկրամասերից թուրքերին հեռացնելու համար Լլոյդ Ջորջը պատրաստ էր շատ հեշտությամբ լքելու Հայաստանը, որն ինքը հրապարակավ անվանել էր «անմեղների արյունով թրջված երկիր»²⁰: Առաջնորդվելով իրենց պատերազմական շրջանի շահերով՝ անգլիացիներն աշխատում էին համոզել քուրդ ազգայնական գործիչներին, որ պատերազմի հաղթական ավարտից հետո քրդերը կազատագրվեն թուրքական լծից²¹: Այդ անորոշ խոստումն ավելի կոնկրետացնելու համար մուքրի ցեղի ուժեղ համադաշնության քրդերը շփումների մեջ մտան անգլիացիների հետ, նույնիսկ բանակցությունների ժամանակ նրանց հավաստիացնելով, որ քրդերը կարող են աջակցել «դժվարին հայկական հարցի լուծմանը», եթե իրենց ռեալ երաշխիքներ տրվեն բրիտանական հովանու ներքո «անկախ Քրդստան» ստեղծելու հարցում²²: Հարցի ավելի ընդլայնված ձևաչափով 1918 թ. հունիսին Ժնևում բանակցություններ սկսվեցին բրիտանական հայտնի քաղաքական գործիչ, Մերձավոր ու Միջին Արևելքի հայտնի գիտակ Պերսի Բոքսի և քուրդ ազգայնական գործիչ, թուրքական բանակի գեներալ Շերիֆ փաշայի միջև: Այդ բանակցությունները չհանգեցրին շոշափելի որևէ արդյունքի, որովհետև անգլիացիները բնավ մտադիր չէին բաց անելու իրենց խաղաղությունը և ժամանակից շուտ իրենց վրա վերցնելու պարտավորություններ:

Ինչպես հայտնի է, 1918 թ. աշնանը թուրքական ռազմաշունչ միլիտարիզմն արդեն գտնվում էր հոգեվարքի մեջ: Հոկտեմբերի 30-ին կնքվեց Մուղրոսի զինադադարը, որը նշանակում էր Օսմանյան կայսրության փաստական կապիտուլյացիա Համաձայնության պետությունների առջև: Այդ կարևոր իրադարձության ամբողջ պարադոքսը, սակայն, այն էր, որ ուրիշ ճակատներում ջախջախված ու պարտված Թուրքիան շարունակում էր մնալ հայկական վեց վիլայեթների փաստական տերը: Չինադադարը չհանգեցրեց Արևմտյան Հայաստանում թուրքական գործերի իրական զինաթափմանը, և թուրքերը հնարավոր

²⁰ Lord Beaverbrook. Men and Power 1917–1918. London, 1956, p. 92.

²¹ АВПРИ, ф. НАИ, серия А, д. 36, л. 106 – 107; д. 37, л. 55.

²² Précis of Affairs in Southern Kurdistan during the Great War. Baghdad, 1919, p. 7–8.

րություն ստացան վերագինվելու և, ի վերջո, հենց հայկական նահանգներում սկսեց զարգանալ միլի ազգայնական քեմալական շարժումը:

Մուդրոսի զինադադարը քրդերի համար խաղաց սառը ցնցուղի դեր: Օսմանյան կայսրությունը, որի հետ նրանք կապել էին իրենց ճակատագիրը և պատերազմի ողջ ընթացքում ռազմաճակատներում նրա համար առատորեն արյուն էին թափել, ջախջախված էր: Միջազգային դիվանագիտության կողմից քննարկման նյութ էր դարձել Հայաստանին անկախություն տրամադրելու հարցը: Ավելին, քրդերը ենթադրում էին, որ Հայկական հարցի լուծումը օրերի խնդիր է, մինչդեռ իրենց ազգային իղձերն արհամարհվում կամ անտեսվում են: Առհասարակ և՛ քրդական վերնախավը, և՛ ազգայնական շրջանները, և՛ քուրդ զանգվածները Մուդրոսի զինադադարը գնահատեցին որպես հայերի օգտին ընդունված միջազգային իրավական ակտ:

Բրիտանական իշխանությունները, որոնք ուշիուշով հետևում էին քրդերի այդ տրամադրություններին, որոշեցին ինչ-որ չափով «խաղաղեցնել» նրանց, քանի որ հատկապես Հյուսիսային Միջագետքում քրդական առաջնորդների զինված ջոկատները, որոնք տարածաշրջանում կարևոր ռազմաքաղաքական ուժ էին, ընդունակ էին եթե ոչ հակակշռելու բրիտանական քաղաքականությանը, ապա գեթ դժվարություններ հարուցելու նրա առջև, հատկապես Մոսուլի նավթաբեր շրջանում: Ուստի պաշտոնապես հայտարարվեց, որ այն տարածքները, որոնց վրա Հյուսիսային Միջագետքի հարակից շրջաններում բնակվում են քրդեր, ազատ են լինելու «հայկական հավակնություններից»²³: Բրիտանական դիվանագետներն ու քաղաքական գործիչներն ամեն կերպ աշխատում էին իրենց ձեռքերում պահել «հայկական» և «քրդական» խաղաքարտերը: Նրանց ջանքերով իրար հետևից երևան էին գալիս հայկական և քրդական ապագա պետությունների ստեղծման ու դրանց տարածքները որոշող նախագծեր: Այդպիսի մի նախագիծ լույս աշխարհ եկավ 1918 թ. դեկտեմբերին: Նրա հեղինակը բրիտանական ռազմական մինիստրության ներկայացուցիչ Ֆ. Մաունտեյն էր: Ըստ նրա գծած քարտեզի, հայկական պետությունը զբաղեցնելու էր Վանա լճից Սև ծով ընկած տարածքը, իսկ քրդական պետությունը՝ Վանա լճից հարավ գտնվող շրջանները²⁴: Այդ նույն ժամանակ Լոնդոնում ծնունդ առած մեկ այլ նախագծի համաձայն, առաջարկվում էր քրդական պետություն ստեղծել Ջազիրա-իրն-Օմարից, Նուսայբինից (Մծբին), Ռաս-ուլ-այնից, Բիրեջիքից հյուսիս ընկած գծով: Այդ պետության սահմանն այնուհետև Եփրատ գետով գնալու էր դեպի հյուսիս՝ իր մեջ ներառելով հայկական Խարբերդ, Բիթլիս և Վան վիլայեթները, իսկ ապա ուղղվելու էր դեպի արևելք՝ իրանական սահմանի կողմը:

Դժվար չէ նկատել, որ այդ և նմանատիպ բոլոր ծրագրերը, համարյա առանց բացառության, քրդամետ էին: Դրա բացատրությունը մենք գտնում ենք անգլիական հետախույզ մայոր Է. Նոյելի մեկնաբանություններում: Վերջինս, որին

²³ G. B e l l. Review of the Civil Administration of Mesopotamia. London, 1920, p. 66.

²⁴ A. N a s s i b i a n. Britain and the Armenian Question, 1915–1923. London, 1984, p. 139–142.

բրիտանական գաղտնի ծառայության՝ «Ինտելիջենս սերվիսի» ղեկավարները համարում էին քրդական հարցի լավագույն գիտակ, գտնում էր, որ բրիտանական շահերի տեսակետից ավելի նախընտրելի է ոչ թե հայերի, այլ քրդերի վրա խաղաթուղթ դնելը: Նրա կարծիքով հայկական պահանջների ընդունումը կհանգեցնի մեկ հայի տիրապետությանը տասը քրդերի նկատմամբ: Այսինքն, կհաստատվի փոքրամասնության տիրապետություն մեծամասնության նկատմամբ, որը, մայորի տեսակետից, ինքնին կհանգեցնի անցանկալի ու վտանգավոր հանգուցալուծումների: Ուստի նա եզրակացնում էր, որ գործնական առումով գերադասելի է, որ մեկ քուրդը գերիշխի տասը հայերի նկատմամբ: Բրիտանացի հետախույզը դրա մեջ տեսնում էր նաև քաղաքական իմաստ այն առումով, որ ապագայում «վերածնվող» Ռուսաստանը կգրկվեր «հայերին հովանավորելու» իր ավանդական քաղաքականությունն օգտագործելու հնարավորությունից²⁵:

Փաստերը վկայում են, որ քուրդ ազգայնականների կողմից փայփայվող երազանքը միշտ էլ եղել է «Միացյալ, անկախ Քրդստանի» գաղափարը²⁶ «Էթնիկական Քրդստանի» շրջանակներում: Մակայն առավել պրագմատիկ մտածողության տեր քուրդ գործիչները գիտակցել են, որ դրա իրագործումը կապված է անհաղթահարելի դժվարությունների հետ, քանի որ նախկինում «Էթնիկական Քրդստանը» բաժանված էր տարբեր պետությունների՝ Օսմանյան կայսրության և Իրանի միջև, իսկ Թուրքիայի պարտությունից հետո այդ «բաժանման» գործընթացին մասնակից էին դառնում նաև Անտանտի տերությունները: Ուստի պատերազմում Օսմանյան կայսրության պարտությունից հետո քուրդ ազգայնական գործիչներին թվաց, որ «թույլ օղակը», որից կարելի էր կառչել քրդական պետություն ստեղծելու հարցում, Արևելյան Անատոլիան էր, որտեղ հայոց ցեղասպանության հետևանքով քուրդ բնակչությունը հայկական մի շարք նահանգներում ձեռք էր բերել բացարձակ մեծամասնություն: Հաշվի էր առնվում նաև այն հանգամանքը, որ այդ տարածքը չէր մտնում բրիտանական շահերի գոտու մեջ: Դա էական խնդիր էր այն առումով, որ քուրդ ազգայնականները «Անկախ Քրդստանի» գաղափարի իրագործումը հիմնականում կապում էին Անգլիայի հետ:

Այսպիսով՝ քրդական բաղձանքների օբյեկտ էր դառնում մարդաթափ ու ամայի դարձած Արևմտյան Հայաստանը: Քրդերի այդ մտասնեռումը պայմանավորված էր նաև նրանով, որ, իբր, Արևելյան Անատոլիայում բնակվող քրդական զանգվածների քաղաքական զարգացման մակարդակն ավելի բարձր էր, քան Իրանական կամ Իրաքյան Քրդստանում: Ուստի պետականություն ստեղծելու օբյեկտիվ նախապայմանները ևս, ըստ այդ մտայնության, առկա էին հենց այդ տարածքում: Քուրդ ազգայնականների քաղաքական ծրագրերում Արևելյան Անատոլիային էր նախանշված դառնալու նաև «քրդական ազգային զգացման կենտրոն»:

²⁵ Précis of Affairs in Southern Kurdistan..., p. 7.

²⁶ E. W. C. N o 6 1, major. Note on the Kurdish Situation, July 1919. Baghdad, 1919, p. 11.

Քուրդ ժողովրդի այն մասը, որը երագում էր անջատվել Օսմանյան կայսրությունից և ստեղծել սեփական պետականություն, մեծ հույսեր էր կապում Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի հետ, որը բացվեց 1919 թ. հունվարի 18-ին: Քրդերը հատուկ պատվիրակություն չէին ուղարկել Փարիզ: Այնտեղ քրդական հարցի բարձրագույն պետք է հանդես գար գեներալ Շերիֆ փաշան: Սակայն նա Փարիզ էր մեկնում ոչ միայն պատակոված մի շարժում ներկայացնելու համար, այլև մի շարժում, որ տակավին աննշան ու փոքր ազդեցություն ուներ միջին քրդի վրա²⁷: Իսկապես, իրականության մեջ շատ հեռու էր, որ Օսմանյան կայսրության մեջ ապրող բոլոր քրդերը փափագեին ունենալու անկախ պետություն: Այդ առթիվ լորդ Քերզոնը մտորում էր. «Դժվար է գտնել քրդերի ուզածը... Պոլսում, Բաղդադում և այլուր հարցապնդումներից հետո ես անդրադարձա, որ անկարելի է գտնել ներկայացուցչական մի քուրդ: Ոչ մի քուրդ չի ներկայացնում իր ցեղից ավելին: Շերիֆ փաշան գալիս է իբրև քրդերի ներկայացուցիչ, բայց քրդերը իբրև այդպիսին չեն ընդունում նրան»²⁸:

Փարիզի վեհաժողովում օսմանյան շահերը պաշտպանելու համար Ֆրանսիայի մայրաքաղաք էին մեկնել մեծ վեզիր Դամադ Ֆերիդ փաշան և նախկին մեծ վեզիր Թնֆիկ փաշան: 1919 թ. հունիսի 17-ին Դամադ Ֆերիդ փաշային թույլատրվեց հանդես գալ վեհաժողովում: Նա փորձում էր օգտագործել պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնի հայտնի «14 կետերը» ի շահ Օսմանյան կայսրության ամբողջականության պահպանման: Հունիսի 23-ին թուրքական պատվիրակությունը դաշնակիցներին ներկայացրեց մի հուշագիր, որտեղ հստակեցվում էին Ստամբուլի տեսակետները Օսմանյան կայսրության առանձին մասերի հետագա ճակատագրի վերաբերյալ: Այդ փաստաթղթում նշվում էր, որ «եթե Երևանում ստեղծված Հայկական Հանրապետությունը ճանաչվի դաշնակիցների կողմից, ապա օսմանյան պատվիրակությունը կհամաձայնվի (*ad referendum*) քննարկել նրա հետ սահմանային գիծը»²⁹: Ինչ վերաբերում է քրդական հարցին, ապա համարելով, որ այն բացառապես Օսմանյան կայսրության ներքին խնդիրն է, թուրքական պատվիրակության անդամները առհասարակ չշոշափեցին այդ հարցը: Նրանք ամեն կերպ աշխատում էին համոզել դաշնակիցներին, որ Արևելյան Անատոլիան կայսրության կազմում պահելը մերձավորարևելյան խաղաղության ու կայունության ամենակարևոր գործոնն է:

Սակայն օսմանյան պատվիրակության հուշագիրը և առհասարակ նրանց բերած փաստարկները ոչ մի տպավորություն չգործեցին վեհաժողովի մասնակիցների վրա: Ընդհակառակը, Վուդրո Վիլսոնը, օրինակ, հայտարարեց, որ թուրքերը «դրսևորեցին առողջ դատողության կատարյալ բացակայություն...»

²⁷ Օ թ մ է ն Մ ա յ ա մ է ն թ. Քրդական ազգայնականություն-դրդողներ և պատմական ազդեցություններ.- «Էրօշակ», 1990, - 6-7 (1253), էջ 58:

²⁸ W i l s o n N. H o w e l l. The Soviet Union and the Kurds, A Study of National Minority Problems in Soviet Policy. University of Virginia, 1965, p. 143.

²⁹ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1919.- The Paris Peace Conference, vol. I. Washington, 1942, p. 691-694.

Նրանք կարծում էին, թե կոնֆերանսը բոլորովին անտեղյակ է պատմությանը և պատրաստ է կուլ տալու աներևակայելի սուտը»³⁰:

Փարիզի վեհաժողովում քրդական հարցի մասին առաջին անգամ խոսակցությունն եղավ 1919 թ. հունվարի 29-ին: Այդ օրը «Տասի խորհրդին» ներկայացվեց բրիտանական պատվիրակության անդամ, գեներալ Յան Խ. Սմեթսի կողմից մշակված բանաձևը, որտեղ ասված էր, որ «դաշնակից և չմիացված տերությունները համաձայնվեցին, որ Հայաստանը, Միջին, Միջագետքը, Քրդստանը, Պաղեստինը և Արաբիան պետք է կատարելապես անջատվեն թուրքական կայսրությունից»³¹: Ուշագրավ է նշել, որ նախնական բանաձևում «Քրդստան» բառը չի եղել: Լյոդ Ջորջն այն հետո է մտցրել բանաձևի մեջ, ցավ հայտնելով, որ ինքը բաց է թողել Թուրքիայի կազմի մեջ մտնող մի երկիր³²: Միաժամանակ նա նշել է Քրդստանի գտնվելու վայրը, այն է՝ «Միջագետքի և Հայաստանի միջև»: Այսպիսով՝ բրիտանական վարչապետը Քրդստանը տեղավորում էր Վանա լճի և Մոսուլի վիլայեթի արանքում:

Հետաքրքիր է նշել, որ Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչ Ավետիս Ահարոնյանը «Տասի խորհրդին» նիստում իր ելույթի ժամանակ հայտարարում է, որ Հայաստանը դեմ չէ, որ ստեղծվի անկախ Քրդստան: Ընդ որում, նա հատուկ շեշտում է, որ հայկական կողմը տալիս է իր համաձայնությունը, որ մի շարք տարածքներ, որոնք կազմել են պատմական Հայաստանի բաղկացուցիչ մասը [Հաքյարին, Դիարբեքիրի (Տիգրանակերտ) վիլայեթի հարավային մասը և այլն] մտցվի ապագա Քրդստանի կազմի մեջ³³:

1919 թ. մարտի 22-ին Շերիֆ փաշան Խաղաղության վեհաժողովին ներկայացրեց քրդերի պահանջների մասին մի հուշագիր և տարբեր փաստաթղթեր քրդական բաղձանքների վերաբերյալ³⁴: Հուշագրում շարադրված էին «քուրդ ազգի օրինական պահանջները» «Միացյալ և Անկախ քրդական պետության ստեղծման վերաբերյալ՝ ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնի հոշակած «14 կետերի» սկզբունքներին համապատասխան: Գեներալն առաջարկում էր ստեղծել միջազգային մի հանձնաժողով, որի խնդիրն էր լինելու գծել Քրդստանի սահմանները «ազգության» սկզբունքով՝ ներառելով նրա մեջ այն բոլոր տարածքները, որտեղ քրդերը, նրա կարծիքով, կազմում էին մեծամասնություն: Միանգամայն ակներև է, որ շահարկվում էր այն հանգամանքը, որ 1915 թ. արևմտահայոց ցեղասպանությունից հետո հայկական վեց վիլայեթներում հայ ազգաբնակչության թիվը կտրուկ նվազել էր կամ իսպառ վերացել և, բնականաբար, այդ տարածքներում քրդերն արդեն կազմում էին մեծամասնություն: Դա նկատի ունենալով, Շերիֆ փաշան առաջարկում էր Արևելյան Անատոլիայում անցկացնել հանրաքվե: Ընդ որում, հանրաքվեի գծով ապագա միջազգա-

³⁰ Նույն տեղում, էջ 711:

³¹ Miller David Hunter. The Drafting of the Covenant. Vol. II. New York – London, 1928, p. 109–110.

³² Նույն տեղում, էջ 223, 226:

³³ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1919.– The Paris Peace Conference, vol. IV, Washington, 1943, p. 153.

³⁴ Şe u General Şherif Pasha. Memorandum on the Claims of the Kurd People. Paris, 1919.

յին հանձնաժողովին «կողմնորոշելու» համար, փաշան, իբրև ապագա Քրդստանի տարածք, առաջարկում էր Դիարբեքիրի, Բիթլիսի, Մոսուլի վիլայեթները և Ուրֆայի սանջակը: Մակայն դա գեներալի կարծիքով մինիմում պահանջ էր, որը նա անվանում էր «անկատար Քրդստան», կամ «հայերի համար նպաստավոր պայմաններով ստեղծված Քրդստան»: Իսկ Շերիֆ փաշայի «մաքսիմում ծրագիրը» Քրդստանի սահմանները հասցնում էր շատ հեռուները: Իր այդ մաքսիմալիստական ծրագրով թուրքական բանակի քուրդ գեներալը Արևմտյան Հայաստանի նշանակալից մասը մտցնում էր Քրդստանի մեջ:

Քաջ տեղյակ լինելով վեհաժողովի մասնակից պետությունների քաղաքական ծրագրերին, Շերիֆ փաշան իր գործը առաջ տանելու համար հուշագրում դիմում էր նաև քաղաքական ճամարտակությունների, հայտարարելով, որ «Ասիայի բոլոր ժողովուրդներից միակը քուրդ ժողովուրդն է, որն ի վիճակի է ձևավորել առաջնակարգ բուֆերային պետություն բոլշևիկյան հեղեղի առջև ճանապարհը փակելու համար, նկատի ունենալով, որ հայերը ուժգնորեն վարակված են այդ վտանգավոր գաղափարներով և նրանց քաղաքական կուսակցությունների միջև գոյություն ունեցող անտագոնիզմի ու դրանց հեղափոխական կոմիտեների մրցակցության պատճառով երբեք չեն կարող նույն երաշխիքները տալ իրենց հարևաններին: Բոլշևիկյան գաղափարները կայծակնային արագությամբ ներթափանցում են հայերի մեջ և չկա այդ սոսկալի վարակը կանգնեցնելու կարող սահման: Միայն մահմեդական երկրներն են դիմացկունակ և չեն վախենում այս ահեղ վարակից»³⁵:

Շերիֆ փաշայի հուշագիրը, սակայն, ոչ միայն չդրվեց վեհաժողովի քննարկմանը, այլև առհասարակ լուրջ չընդունվեց նրա մասնակիցների կողմից: Փարիզի վեհաժողովը, այսպիսով, որևէ շոշափելի արդյունք չգրանցեց քրդական հարցում: Պողոս Նուբար փաշայի կողմից առաջ քաշված «Ծովից ծով» Հայաստանի մաքսիմալիստական նախագիծը և Շերիֆ փաշայի՝ նրանից ոչ պակաս անգուսպ ծավալապաշտական առաջարկներն, անկասկած, վատ ծառայություն մատուցեցին և՛ հայկական և՛ քրդական հարցերին:

1919 թ. կեսերին թուրք միլի-ազգայնականների՝ քեմալականների շարժումը սկսվելուց հետո երկրում ստեղծված քաղաքական իրավիճակը քրդերի առջև դրել էր հետևյալ երկրնտրանքը. կամ ենթարկվել հայերին, եթե Արևմտյան Հայաստանի տարածքում ստեղծվեր հայկական անկախ պետություն, և կամ անցնել թուրք նացիոնալիստների հետ համագործակցության կողմը: Քրդերի մեծամասնությունը նախընտրեց երկրորդ տարբերակը, միաժամանակ թշնամական դիրքորոշում որդեգրելով հայերի և նրանց ազգային իդեոլոգիայի նկատմամբ: Քեմալականները մեծ ձկունությամբ կարողացան օգտվել քուրդ ժողովրդի և նրա վերնախավի շրջանում տիրապետող դարձած այդ տրամադրություններից, քաջ գիտակցելով, որ վերջին հաշվով նաև քրդերի քաղաքական կողմնորոշումից էր նշանակալից չափով կախված այն հարցը, թե արդյոք իրենց հաջողվելու է Արևմտյան Հայաստանը պահել թուրքական պետության կազմում, թե ոչ:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 12:

Բրիտանական ծովակալ Դե-Ռոբեկը Կոստանդնուպոլսից լորդ Քերզոնին հղած 1919 թ. դեկտեմբերի 26-ի հեռագրում հաղորդում էր, որ «Մուստաֆա Քեմալը Էրզրումում թուրք, քուրդ և արաբ ղեկավարների մի ընդհանուր ժողով է հրավիրել՝ քննարկելու համար հայկական պետության ստեղծմանը խոչընդոտելու ուղիները, ինչպես նաև Հայաստանի դեմ պայքարում ձեռնարկվելիք միջոցառումները: Հեռագրում նշվում էր նաև, որ Մուստաֆա Քեմալ փաշան ձեռնամուխ է եղել հատուկ «խլամական ուժեր» («դուվվա-ի իսլամիյե») ստեղծելու գործին, որոնց մեջ թուրքերից բացի ընդգրկվելու են նաև քրդեր ու արաբներ³⁶:

Քեմալականները կարողացան ճկունություն դրսևորել և իրենց համար դժվարին ժամանակներում չգնացին Թուրքիայում քուրդ ժողովրդի գոյության մերժման ճանապարհով: Քրդերին իրենց քաղաքականության կառքին լծելու նպատակով նրանք առաջ քաշեցին, այսպես կոչված, «հասարակական միասնության» գաղափարը, հայտարարելով, որ «քրդերը Թուրքիայում իրավահավասար ժողովուրդ են թուրքերի հետ»³⁷: 1919 թ. հունիսի 21-ին Մուստաֆա Քեմալը գոհունակությամբ գրում էր իր համախոհներին. «Երբ Թուրքիայում անգլիական քարոզչության ազդեցության ներքո ծավալվել է շարժում հանուն քրդական անկախության և երբ բարձրացել է կայսրության մասնատման հարցը, փառք աստծո, մեզ հաջողվեց քրդերին ընդգրկել մեր ընդհանուր գործի մեջ և մեր միջև հաստատել կատարյալ համաձայնություն»³⁸:

1919 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին գումարված «Արևելյան Անատոլիայի իրավունքների պաշտպանության ընկերության» Էրզրումի համաժողովում օրակարգային քննարկման հարց դրվեց քրդական պրոբլեմը՝ «Թուրքիզմի և քուրդիզմի խնդիրները» վերնագրով³⁹: Ի դեպ, հունիսին Էրզրումում գումարվել էր քրդական ազգային շարժման գործիչների համագումար, որն ընդունել էր բանաձև քեմալական շարժմանը աջակցելու վերաբերյալ, պայմանով, որ թուրք ազգայնականները Քրդստանին տրամադրեն ինքնավարություն⁴⁰:

Քեմալականներին հաջողվեց քրդերին ներշնչել այն գաղափարը, որ թուրք-քրդական դաշինքի հիմք պետք է հանդիսանա հայերի անկախության ձգտումների չեզոքացումը: Այդ դաշինքի գլխավոր նպատակն էր հռչակվում երկրի տարածքային ամբողջականության պահպանումը և «թուրքական ու քրդական մեծամասնության շահերի ապահովումը»⁴¹: Միանգամայն ակնհայտ է, որ քեմալականներին հաջողվեց երկրի քուրդ բնակչությանը համախմբել իրենց շուրջը գլխավորապես հակահայկական պլատֆորմի վրա: Քրդական առաջնորդներից մեկին գրած նամակում Մ. Քեմալը հույս էր հայտնում, որ «դուք երբեք չեք համաձայնվի այն բանի հետ, որ Ձեր հայրենիքի սուրբ հողը ոտնահարվի հայե-

³⁶ Documents on British Foreign Policy, 1919–1939, First series, vol. II. London, 1948, p. 563–564.

³⁷ История Курдистана. М., 1999, с. 246.

³⁸ V. C. A ş k u n. Sivas Kongresi. Istanbul, 1963, s. 73.

³⁹ Նույն տեղում, էջ 73:

⁴⁰ Memorandum sur la situation des Kurdes et leurs revendications, présenté à: Mr. Trygve Lee aux Etats membres de Lo. N. U. P.– Bulletin du Centre de l'études Kurdes. Paris, 1948, p. 2.

⁴¹ М. К е м а л ь. Путь новой Турции. Т. I, М., 1929, с. 99–100.

րի կողմից»⁴²: Մեկ այլ քուրդ գործչի՝ մուրրի ցեղի առաջնորդ Հաջի Մուսա բեյին Մուստաֆա Քեմալը գրում էր. «Մեր թշնամիները այժմ ձգտում են մասնատել մեր երկիրը և ստրկացնել մեր ազգին, որը դարեր շարունակ այնքան արյուն է թափել հանուն իսլամի, զրկել նրան ինքնիշխան իրավունքներից ու անկախությունից: Նրանք ձգտում են մեր նախնիներից ժառանգած մայր հայրենիքի տարածքում ստեղծել Հայաստան»:

Թուրք ազգայնականների առաջնորդի նմանատիպ կոչերին արձագանքում էին քրդական առաջնորդներից շատերը: Տարբեր վայրերից Անկարա էին ուղարկվում հեռագրեր ու նամակներ, որոնցում հավաստիացվում էր, որ քրդերը հավատարիմ են խալիֆային ու սուլթանային, ինչպես նաև թուրք և քուրդ ժողովուրդների բարեկամությանը⁴³: Իսկ Թուրքական Ազգային Մեծ Ժողովում քուրդ պատգամավորները հայտարարում էին թուրք-քրդական եղբայրության մասին⁴⁴:

Իհարկե, քուրդ ոչ բոլոր առաջնորդներն էին պատրաստակամություն հայտնում համագործակցելու քեմալականների հետ: Նրանցից ոմանք ոչ միայն անվատահոությամբ էին վերաբերվում նրանց նկատմամբ, այլև փորձում էին բարձրացնել հակաքեմալական ապստամբություններ, որոնք, սակայն, ճնշվում էին անողորմ դաժանությամբ⁴⁵: Քրդական հասարակության մեջ կային նաև խմբավորումներ, որոնք ոչ միայն չէին ցանկանում համագործակցել քեմալականների հետ, այլև պատրաստ էին ճանաչելու հայ ժողովրդի պետականություն կերտելու իրավունքը: Թուրքիայում մանդատների գծով միջազգային հանձնաժողովի ամերիկյան սեկցիայի անդամներ Հենրի Քինգը և Չարլզ Քրեյնը վկայում են, որ 1919 թ. ամռանը իրենք հանդիպումներ են ունեցել քուրդ մի շարք գործիչների հետ, որոնք իրենց անվանել են «Քրդական դեմոկրատական կուսակցության» անդամներ: Նրանք հայտնել են, որ իրենք կողմնակից են բրիտանական մանդատի ներքո ձևավորելու քրդական պետություն այնպիսի շրջաններում, որտեղ իրենց կարծիքով քրդերը կազմում են «նշանակալից մեծամասնություն»: Որպես այդպիսի շրջաններ, քուրդ «դեմոկրատները» հիշատակել են Խարբերդի, Դիարբեքի, Վանի, Բիթլիսի, Բայազետի և Մոսուլի շրջանները: Նրանք շեշտել են, որ իրենք դեմ են թուրքերի և արաբների հետ ամեն տեսակի քաղաքական կապեր ունենալուն: Ինչ վերաբերում է ապագա հայկական պետությանը, ապա պատրաստ են ճանաչելու այն, «եթե, իհարկե, այդ պետությունը գտնվի այն տարածքներից դուրս, որոնց նկատմամբ իրենք ունեն հավակնություններ»: Որպեսզի ստեղծվելիք հայկական և քրդական պետությունները էթնիկական առումով միատարր լինեն, նրանք առաջարկում էին կատարել բնակչության փոխանակություն⁴⁶:

⁴² K. A t a t ü r k. Nutuk, Cilt III. Istanbul, 1962, s. 940.

⁴³ M. G o l o g l u. Uçüncü Mesrutyet, 1920. Ankara, 1970, s. 81.

⁴⁴ B e d i r K h a n. La Question Kurde. Paris, 1959, p. 9–10.

⁴⁵ A. K e m a l i. Erzincan Tarihi, cöğrafi, içtimai, etnografi, idari, ihsai, tetkikat tecrubesi. Erzincan, 1932, s. 951. *Şê û ûşû* G. B l a u. Le Probleme kurde. Bruxelles, 1963, p. 147; The Case of Kurdistan against Turkey, 1928, p. 32.

⁴⁶ H. N. H o w a r d, The King-Crane Commission. An American Inquire in the Middle East. Beirut, 1963, p. 172.

Այդ ամենով հանդերձ, անկասկած, քրդական իրականության մեջ գերակշռող էր այն մտայնությունը, որ պետք է վճռականորեն մերժվի Արևմտյան Հայաստանի տարածքում հայկական պետության ստեղծման գաղափարը⁴⁷: Քանի որ այդ հարցում քեմալականների և քուրդ ժողովրդի ջախջախիչ մեծամասնության շահերը կատարելապես համընկնում էին, այդ պատճառով թուրք նոբելյակ ազգայնականների դեմ չստեղծվեց քրդական ներքին ճակատ: Ընդհակառակը, քուրդ բնակչության զգալի մասը ներգրավվեց Հայաստանի և Հունաստանի դեմ զինված պայքարի մեջ: Քրդերն ակտիվ մասնակցություն բերեցին նաև Կիլիկիայում ֆրանսիացիների և հայերի դեմ մղվող պայքարում:

Քեմալական շարժման շրջանում բրիտանական դիվանագիտությունը լծվել էր եռանդուն գործունեության՝ «թուրքական հարցի» վերաբերյալ մշակելով զանազան տարբերակներ, որոնք մտադիր էր շրջանառության մեջ դնել առաջիկայում գումարվելիք միջազգային համաժողովներում: Այդ նախամշակումներում իրենց որոշակի տեղն ունեին նաև հայկական և քրդական խնդիրները: Այսպես, 1919 թ. հունիսի 13-ին Բաղդադում բրիտանական քաղաքական ծառայությունը գնդապետ Առնոլդ Վիլսոնի գլխավորությամբ ներկայացրեց մի նախագիծ, ըստ որի Տրապիզոնի և Էրզրումի վիլայեթները պետք է կազմեին հայկական պետություն ամերիկյան հովանու ներքո, իսկ Դիարբեքիր, Խարբերդ, Վան և Բիթլիս վիլայեթները՝ քրդական պետություն՝ անգլիական հովանու ներքո: Մոսուլ, Բաղդադ, Բասրա վիլայեթներից կազմվելու էր արաբական պետություն՝ նույնպես բրիտանական հովանու ներքո: Որպես այս ծրագրի այլընտրանք, Ա. Վիլսոնի ծառայությունն առաջարկում էր թուրքական տիրապետության վերականգնումը հայկական վեց վիլայեթներում՝ եվրոպական հսկողության ներքո⁴⁸: Այս առաջարկն այն աստիճանի արտառոց էր, որ նույնիսկ կտրուկ առարկության հանդիպեց բրիտանական քաղաքական շրջանների կողմից: Այսպես, ծովակալ Ուեբը լորդ Քերզոնին ուղղված 1919 թ. օգոստոսի 19-ի թվակիր նամակում գրում էր, որ ինքը շատ լուրջ առարկություններ ունի գնդապետ Վիլսոնի առաջարկության կապակցությամբ: Ծովակալը պարզաբանում էր, որ գործնականում Տրապիզոնը հայկական բնակչություն չունի, մինչդեռ Վանը և Մուշսաուղը (Մուշը), որոնք միշտ էլ եղել են միակ գերազանցապես հայաբնակ շրջանները Թուրքահայաստանում, պետք է թողնվեն քրդական պետությանը: «Դա կդիտվեր, - նշում է ծովակալը, - դավաճանություն հայկական շահերին և ուղղակի կհակասեր այն հավաստիացումներին, որոնք տրվել են հայերին դաշնակից տերությունների կողմից»: Այնուհետև նա ավելացնում է, որ «անժամանակ և խիստ վտանգավոր կլինի փորձել ներկայումս սահմանազօծել Հայաստանի և Քրդստանի սահմանները»⁴⁹:

Գնդապետ Վիլսոնի ծրագրի սուր քննադատությամբ հանդես եկավ նաև բրիտանական մեկ այլ դիվանագետ՝ Թ. Հոնլերը, որը 1919 թ. օգոստոսի 27-ին Կոստանդնուպոլսից գրում էր Քերրին, որ ինքը «խիստ անհանգստացած է»:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 173:

⁴⁸ АВПРИ, ф. НАИ, серия А, д. 153, л. 20.

⁴⁹ Documents on British Foreign Policy, vol. IV. London, 1952, p. 735-736.

«Ես կարծում եմ, – գրում էր նա, – որ մենք կարիք չունենք մի շարան քորոցների՝ քրդերին իրար և ոչ էլ հայերին հանգուցելու համար»։ Թ. Հոհլերը գտնում էր, որ Մեծ Բրիտանիան պետք է քրդական հարցին մոտենա գրեթե բացառապես Միջագետքի տեսանկյունից։ Դա նշանակում էր, որ Անգլիան պետք է ձեռնպահ մնա բուն Թուրքիայում հայկական և քրդական հարցերը բարձրացնելուց, քանի որ սովյալ պահին դա չի համապատասխանում Մեծ Բրիտանիայի շահերին։ Ընդհանրացնելով իր տեսակետները, Հոհլերը գտնում էր, որ Հայաստանի և Քրդստանի սահմանները պետք է թողնել անորոշ վիճակում և ամենից առաջ զբաղվել «մեր Միջագետքի սահմանը ճշտելով»⁵⁰։ Ավելի պարզ ու հստակ դժվար թե հնարավոր լիներ ասելու. Անգլիան խուսափում էր կրակի հետ խաղալ մի տարածքում, որտեղ իրական ու հեռանկարային շահեր չունեին։ Նրա մտասնեռումը Միջագետքն էր, որը Սայքս-Պիկոյի պայմանագրով «հասնում էր» իրեն։

Վերոհիշյալ հարցադրումներից համարյա ոչնչով չէր տարբերվում Կոստանդնուպոլսում բրիտանական կոմիսարի տեսակետները։ Նա ցանկալի էր համարում քրդական և հայկական գոտիների որոշումը թողնել «ճիշտ նույնքան անորոշ, որքան անորոշ է մեր ներկա ծանոթությունը նրանց այժմյան պահանջների իրական արժեքին, որոնք երկուսն էլ, անկասկած, հավասարապես անհեթեթ են»⁵¹։

Ավելի ուշագրավ են Մեծ Բրիտանիայի հնդկական գործերի մինիստրության աստիճանավորներից մեկի՝ Ֆ. Շուբբրուկի 1919 թ. օգոստոսի 1-ի թվակիր նամակում արտահայտված մտքերը հայկական ու քրդական հարցերի վերաբերյալ։ Նա գրում էր, որ քրդական պրոբլեմի վերջնական լուծումը կախված է տարատեսակ գործոններից, որոնցից մեկն այն է, որ հայկական պետության տարածքի և բնույթի հարցը դեռևս անորոշ է։ Վկայակոչելով հնդկական գործերի մինիստր Էդվին Մոնթրոգյուի տեսակետը, նա առարկում էր այն բանի դեմ, որ Մեծ Բրիտանիան «գերազանցապես քրդական երկրամասի» պատասխանատվությունը վերցնի իր վրա, քանի որ «բրիտանական ռազմական և քաղաքական պարտականություններն այսպիսի հեռավոր շրջաններում» տարածելը նա համարում էր աննպատակահարմար։ Միաժամանակ Մոնթրոգյուն գտնում էր, որ «դժվար է հավատալ, թե մի որևէ այլ արևմտյան տերություն կընդունի Քրդստանի մանդատը կամ իր վրա կվերցնի նրա գործերը կառավարելու անշնորհակալ խնդիրը»⁵²։ Նա դեմ էր նաև հայկական վեց վիլայեթներում թուրքական իշխանության վերականգնմանը թեկուզ եվրոպական հսկողության ներքո»⁵³։

Բրիտանական դիվանագիտությունը նաև լուրջ առարկություններ ուներ այն բանի դեմ, որ իրենց կառավարման գործը թողնվի քրդերին առանց որևէ եվրոպական վերահսկողության, «քանի որ այդ դեպքում կգոհաբերվեին տե-

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 742։

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 743։

⁵² Նույն տեղում, էջ 813–815։

⁵³ АВПРИ, ф. НАИ, серия А, д. 153, л. 20.

դական քրիստոնեական տարրերի շահերը»: Լոնդոնի կարծիքով, հսկողությունից դուրս մնացած Քրդստանը կարող էր տհաճ հարևան հանդիսանալ ոչ միայն նոր Իրաքի պետության, այլև ծայր հյուսիսում գտնվող հայկական մանդատային պետության համար⁵⁴: Բրիտանական դիվանագետների մեջ քիչ չէին այն մարդիկ, որոնք հստակորեն գիտակցում էին հայկական և քրդական հարցերի նրբությունները: Նրանցից մեկն էր, օրինակ, Էյրե Քրոուվը: Նա այն կարծիքին էր, որ հայկական հարցը որոշել զուտ հայերի ներկա թվաքանակի հիմքի վրա, անշուշտ, կնշանակի «վավերացնել և քաջալերել հպատակ ազգությունների հարցի նկատմամբ թուրքական անցյալ մոտեցման մեթոդը»⁵⁵:

Հետաքրքիր է, թե ինչ վերաբերմունք ուներ Արևելյան Անատոլիայի թուրք բնակչությունը քրդական պետություն ստեղծելու ծրագրերի նկատմամբ: 1919 թ. սեպտեմբերին Արևմտյան Հայաստան գործուղված հետախույզ մայոր Նոյելը ի զարմանս իրեն պարզել էր, որ տեղական թուրք բնակչությունը մեծ երկյուղ ուներ այդ երկրամասում քրդական իշխանության հաստատման վերաբերյալ լուրերի կապակցությամբ՝ գերադասելով այնտեղ ավելի շուտ տեսնել հայկական, քան քրդական տիրապետություն⁵⁶:

Քեմալական շարժումը և նրա հաջողությունները հարկադրում էին ոչ միայն Անտանտի պետություններին, այլև Հայկական հարցին հետամուտ հայ գործիչներին Թուրքիայի նկատմամբ որդեգրելու նոր մոտեցումներ ու դիրքորոշումներ: Այդ առումով վերին աստիճանի ուշագրավ է հետևյալ փաստը. 1920 թ. մարտի 20-ին Լոնդոնում հայկական պատվիրակությունը Կոստանդնուպոլսի Ջավեն պատրիարքի, Ավետիս Ահարոնյանի և Պողոս Նուբար փաշայի մասնակցությամբ հանդիպում է ունենում «Հայաստանի սահմանները որոշող հանձնախմբի» հետ: Հանդիպման ժամանակ այդ հանձնախմբի անդամ, անգլիացի դիվանագետ Ռոբերտ Վանսիտարտը հարց է տալիս, թե ապագա հայկական պետության մեջ ինչպիսի վերաբերմունք է լինելու քրդերի նկատմամբ, «որոնց վիճակված կլինի ապրել» Հայաստանում որպես փոքրամասնություն: Այդ հարցին Ավ. Ահարոնյանը տալիս է հետևյալ պատասխանը. «Հայաստանում ներկա պահին շատ քիչ են հայերի դեմ անհաշտ, ըմբոստ մնացած քուրդ աշիրեթները, մանավանդ որ նրանց թիվն էլ պատերազմի պատճառով զգալիորեն նվազել է: Հեռավոր կասկած իսկ չունենք, որ այն օրը, երբ քյուրտերը ազատ կմնան թյուրքական ապականող ազդեցությունից, նրանք ևս մեզ հետ խաղաղ ապրելու ճամփան կնախընտրեն: Անշուշտ, փոքրամասնությունն էլ երևի կամ կերթա դեպի Թուրքիա, կամ Քուրդիստան»⁵⁷:

1920 թ. ապրիլի 18-ից 26-ը Սան-Ռեմոյում տեղի ունեցած միջազնակցային կոնֆերանսում, որտեղ մշակվեց Թուրքիայի հետ Անտանտի խաղաղության պայմանագրի կնքման ողջ փաթեթը, հայկական և քրդական պրոբլեմները կրկին դարձան քննարկումների առարկա: Քրդստանի հարցը հատուկ

⁵⁴ Documents on British Foreign Policy, vol. IV, p. 815.

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 912-914:

⁵⁶ G. B e l l. Review..., p. 71; АВПРИ, ф. НАИ, серия А, д. 154, л. 34-35.

⁵⁷ Ա. Ա հ ա ր ո ն յ ա ն. Մարդարապատից մինչև Սևր և Լոզան, Երևան, 2001, էջ 64-67:

քննարկման դրվեց ապրիլի 19-ի նիստում: Այդ հարցի հանգամանալից վերլուծությամբ հանդես եկավ լորդ Քերզոնը: Նա նշեց, որ դա դժվարին ու բարդ խնդիր է, և այդ պրոբլեմը վերաբերում է ոչ միայն քրդերի հարևաններին՝ հայերին, ասորիներին և այլն, այլև եվրոպական տերություններին: Հարավային Քրդստանի, այսինքն՝ Միջագետքի հյուսիսային շրջաններում գտնվող քրդաբնակ տարածքի (ներկայիս Իրաքյան Քրդստանի) հարցը Քերզոնի համար միանգամայն հստակ էր: Քանի որ այն նավթառատ Մոսուլ վիլայեթի մի մասն էր, որի նկատմամբ հավակնություններ ուներ Անգլիան, հետևաբար, այն «ցանկալի էր հանձնել Մեծ Բրիտանիայի մանդատային հսկողությանը»: Ինչ վերաբերում է Արևելյան Անատոլիայում ապրող քրդերի ստատուսին, ապա լորդ Քերզոնն առաջարկեց մի քանի տարբերակ, որոնցից ինքը նախապատվությունը տալիս էր հետևյալին, այն է՝ այդ շրջանների քրդական բնակչությունը դնել Անգլիայի և Ֆրանսիայի հովանավորության տակ: Իսկ եթե հնարավոր չլիներ կյանքի կոչել այդ տարբերակը, ապա Քրդստանն անջատել Թուրքիայից և նրան հատկացնել ինքնավարություն: Այս տարբերակի նկատմամբ լորդը տրամադրված էր թերահավատորեն, քանի որ կասկած էր հայտնում, թե քրդերն իրենք կդրսևորեն հավաքական կամք ինքնավար Քրդստան ստեղծելու հարցում, քանի որ նրանց մտադրությունները խիստ անորոշ ու մշուշոտ են և, բացի այդ, դժվար է քրդական իրականության մեջ գտնել մի այնպիսի քրդի, որն ընդունելի լիներ բոլորի համար: Նրա ասելով՝ «յուրաքանչյուր քուրդ ներկայացնում էր միայն իր կլանը» և այդ առումով Շերիֆ փաշան ևս չի կարող դիտվել որպես ողջ Քրդստանի ներկայացուցիչ:

Լորդ Քերզոնի առաջադրած հաջորդ տարբերակն այն էր, որ եթե անկախությունը քրդերի համար անհասանելի լինի և կամ Անգլիան ու Ֆրանսիան չհամաձայնվեն Քրդստանի նկատմամբ հաստատելու իրենց հովանավորությունը, ապա լավագույնը կլինի այն, որ քրդերը թողնվեն թուրքական կառավարման ներքո, որին նրանք «վարժվել են»: Իսկ, առհասարակ, լորդ Քերզոնի համոզմամբ, քրդերը չեն կարող ինքնուրույն գոյություն ունենալ առանց մեծ պետությունների աջակցության⁵⁸: Տարբերակների այդ բազմազանությունը, անշուշտ, վկայում էր այն մասին, որ Ֆորին օֆիսը դեռևս վերջնականապես չէր հստակեցրել իր դիրքորոշումն այդ խնդրի նկատմամբ:

Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսն ընդունեց անգլիացիների կողմից կազմված մի փաստաթուղթ, որը դրվելու էր Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանագրի հիմքում⁵⁹: Կոնֆերանսում Թուրքիայի հետ Անտանտի խաղաղության պայմանագրի տեքստը հիմնական գծերով համաձայնեցվեց դաշնակիցների միջև: Որոշվեց նաև նրա ստորագրելու վայրը՝ Փարիզի Սևր արվարձանը:

1920 թ. օգոստոսի 10-ին կնքվեց Սևրի դաշնագիրը, որը, այսպես կոչված, Վերսալյան համակարգի պսակն էր: Այն կոչված էր նաև լուծում տալու անկախ

⁵⁸ Documents on British Foreign Policy, vol. VIII. London, 1958, № 5, p. 43–44.

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 43–44: Տե՛ս նաև М. С. Л а з а р е в. Империализм и курдский вопрос (1917–1923). М., 1989, с. 158.

Հայաստանի և Քրդստանի պրոբլեմներին⁶⁰: Սերի պայմանագրով հայկական վեց վիլայեթներից երեքը դուրս բերվեցին նրա տարածքից: Դրանց մի մասը մնալու էր Թուրքիային, մյուս մասը՝ Եփրատից արևելք ամրակցվում էր Քրդստանին: Այսպիսով՝ քրդական հարցն ընդգրկվում էր Սերի պայմանագրի մեջ (երրորդ բաժին, «Քրդստան», հոդվածներ 62-64): Պայմանագիրը վերաբերում էր միայն Թուրքիայում ապրող քրդերին: Ամբողջ խնդիրն այն էր, որ Անտանտի պետությունները Քրդստանն այնտեղ չէին ստեղծում, որտեղ պետք էր ստեղծել: Դա «բացահայտ քայլ էր, ուղղված Հայաստանի կենսական շահերի դեմ, - գրում է Ն. Ադոնցը: - Բնարկե հայերը դաշնակիցներից պակաս շահագրգռված չեն անկախ Քրդստանի ստեղծմամբ: Այդ ճանապարհով անգիտակից քուրդ ցեղապետերը կդադարեն, վերջապես, թուրքական քաղաքագետների ձեռքին չար գործիք լինելուց... Օտար հողում նման արհեստական կառույցի գաղափարը ավելի շատ կվայելեր ծեր մոլլա Բդրիսին կամ թուրքական կառավարողներից նրան ընդօրինակողներին, ովքեր երազում են հայկական շրջանների քրդացման մասին: Բայց որ եվրոպական դիվանագետները ընկալեին և սրբագործեին հայկական կոտորածների ոգեշնչողների ստոր քաղաքականությունը, ապշեցուցիչ ու անսպասելի բան էր: Այդ ակտի քաղաքական աստառը, ըստ երևույթին, այլ է, և կարելի է հասկանալ, եթե հիշենք 1916 թ. Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև կայացած գաղտնի համաձայնությունը Հայաստանի բաժանման մասին ճիշտ և ճիշտ Խարբերդի գծով»⁶¹: Անկասկած, Ն. Ադոնցը նկատի ունի 1916 թ. ապրիլի 16-ին Պետրոգրադում կնքված անգլո-ֆրանս-ռուսական պայմանագիրը, որի համաձայն պատերազմի ավարտից հետո ռուսական կայսրությանն էին միանալու Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթները⁶²: Անտանտի գծով դաշնակիցներն «ավելի լավ բան չմտածեցին, քան Հայաստանը խցկելը մահմեդական պետությունների շղթայի մեջ, վանել նրան իրենցից հարավում, կտրելով նրան Ռուսաստանից հյուսիսում: Հայերը ջանում էին ձեռք բերել ազատ անկախ հայրենիք, բայց ոչ լույսից կտրված բանտ, որը պահպանում են թուրքերը, թաթարները, քրդերը և նրանց նմանները»⁶³, - այսպես է Ն. Ադոնցը գնահատում Սերի պայմանագիրը:

Այդ պայմանագիրը միջազգային-իրավական առաջին ակտն էր, որն անդրադառնում էր քրդական պրոբլեմին և ճանաչում էր քրդերի իրավունքները որպես առանձին էթնոսի: Պայմանագրի 62-րդ հոդվածում ասվում էր. «Կոստանդնուպոլսում գտնվող և Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի ու Իտալիայի կողմից նշանակված երեք հոգուց բաղկացած հանձնաժողովը վեց ամսվա ընթացքում կպատրաստի մի կանոնակարգ գերակշիռ քուրդ բնակչություն ունեցող այն շրջանների ինքնավարության վերաբերյալ, որոնք ընկած են Եփրատից արևելք և Հայաստանի հարավային սահմանից հարավ: Հանձնաժողովի ներ-

⁶⁰ *St' u* Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне. М., 1927; Treaty of Peace with Turkey, Signed at Sévres, August 10, 1920. The Frontier between Armenia and Turkey, as Decided by President Woodrow Wilson, November 22. London, 1920.

⁶¹ Ն. Ադոնցը. Հայկական հարցը Սերում, էջ 122-123:

⁶² Раздел Азиатской Турции, док. 1 XCII.

⁶³ Ն. Ադոնցը. Հայկական հարցը Սերում, էջ 131:

սում անհամաձայնությունն ծագելու դեպքում հարցը լուծում են իրենք՝ համապատասխան կառավարությունն էրը: Միաժամանակ պետք է մշակվեն կատարյալ երաշխիքներ վերոհիշյալ շրջանների ասորի-քաղղեական և այլ էթնիկական ու կրոնական փոքրամասնությունների պաշտպանության համար: Այդ նպատակով հատուկ հանձնաժողովը, որի մեջ բացի բրիտանական, ֆրանսիական և իտալական ներկայացուցիչներից պետք է մտնեն նաև պարսկական և քրդական ներկայացուցիչները, կուսումնասիրեն և անհրաժեշտության դեպքում կճշտեն թուրք-պարսկական սահմանը»:

63-րդ հոդվածով Թուրքիան պարտավորվում էր երեքամսյա ժամկետում ընդունել և իրագործել այդ գույզ հանձնաժողովների որոշումները: 64-րդ հոդվածը ազդարարում էր, որ եթե մեկ տարի անց 62-րդ հոդվածում նշված շրջանների քուրդ բնակչությունը դիմի Ազգերի Լիգայի Խորհրդին՝ նշելով, որ նրանց բնակչության մեծամասնությունը ցանկանում է Թուրքիայից անկախ լինել, իսկ Լիգայի Խորհուրդը վերջիններիս կհամարի անկախություն ունենալու ընդունակ, ապա Թուրքիան պարտավոր է հրաժարվել այդ շրջանների նկատմամբ իր իրավունքներից: Եթե քրդական պետության կազմի մեջ ցանկություն կունենան մտնելու նաև Մոսուլի վիլայեթի քրդերը, ապա գլխավոր դաշնակիցները չեն առարկի դրա դեմ⁶⁴:

Այսպիսով՝ Սևրի պայմանագիրը նախատեսում էր սկզբում Թուրքիայի տարածքում ստեղծել ինքնավար Քրդստան, նրան տրամադրելով իրավունք, որ մեկ տարուց հետո այն անջատվի Թուրքիայից և վերածվի անկախ պետության: Հետևաբար, Քրդստանի հարցը ստանում էր մասնակի լուծում: Ընդ որում, պայմանագրում հստակեցված չէր, թե ինչպե՞ս, ի՞նչ միջոցներով պետք է իրականացվեր անցումը ինքնավարությունից դեպի անկախություն և Թուրքիայի կազմից անջատում:

Սևրի պայմանագրի՝ քրդերին վերաբերող բաժինը ստացել է հակասական մեկնաբանություններ: Օրինակ, Կարո Մասունին գտնում է, որ այն բրիտանական դիվանագիտության ծնունդն էր: Գիտակցելով, որ բոլորովին անհնարին է Իրաքի սահմանները տարածել մինչև Դիարբեքիր և Մալաթիա ու դրանք վերցնել բրիտանական հովանու ներքո, քանի որ մրցակից պետությունները ևս պահանջում էին իրենց բաժինը, ուստի Անգլիան ձգտում էր ստեղծել քրդական անկախ պետություն, Մոսուլը միավորել նրա հետ և իր տիրապետությունը Միջագետքի հյուսիսից հասցնել մինչև Փոքր Ասիայի խորքերը, առանց իր դաշնակիցների հետ խնդիրներ ունենալու: Հետևաբար, Սևրի պայմանագրի մեջ քրդերի վերաբերյալ հոդվածների ընդգրկումը Կ. Մասունին համարում է բրիտանական դիվանագիտության հաջողությունը⁶⁵:

Այդ նույն հարցի մասին ռուս քրդագետ Վ. Նիկիտինը գրում է. «Թեև Սևրի պայմանագիրը մնաց միայն թղթի վրա, այնուամենայնիվ, այն իրենով նշանա-

⁶⁴ Տե՛ս Ю. В. К л ю ч н и к о в и А. С а б а н и н. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. III. М., 1929, с. 33–34.

⁶⁵ Վ. Մ ա ս ու ն ի. Քյուրտ ազգային շարժումները և հայ-քրտական հարաբերությունները (ԺԵ դարեն մինչև մեր օրերը), Բեյրութ, 1969, էջ 239:

վորեց չափազանց կարևոր շրջադարձ քրդական հարցի զարգացման մեջ: Պատմության մեջ առաջին անգամ դիվանագիտական փաստաթղթում քննության ենթարկվեց... քրդերի հոծ բնակեցման շրջանների տեղական ինքնավարության մասին հարցը: Այդ պահից սկսած, քրդական պրոբլեմի միջազգային նշանակությունը այլևս կասկած չէր հարուցում»⁶⁶: Վ. Նիկիտինի հետ համակարծիք է նաև մեկ այլ ռուս քրդագետ՝ Մ. Լազարևը: «Պետք է խոստովանել, – գրում է նա, – որ Սևրի պայմանագրի 62–64-րդ հոդվածները չմեռան պայմանագրի հետ միասին, այլ մնացին քրդական նացիոնալիզմի և ամբողջությամբ վերցրած քրդական ազգայինազատագրական շարժման գաղափարական-քաղաքական զինանոցում: Լինելով ի սկզբանե գործնականում անիրագործելի, և շուտով կորցնելով նաև իրենց իրավական ուժը, այդ հոդվածները միաժամանակ ընդհուպ մինչև մեր օրերը մնում են որպես խորհրդանիշ այն իրողության, որ պատմության մեջ առաջին անգամ միջազգայնորեն ճանաչվել է քուրդ ժողովրդի ազգային ինքնորոշման իրավունքը, քրդական ազգային հարցի գոյությունը որպես միջազգային հարաբերությունների համակարգում ինքնուրույն սուբյեկտի»⁶⁷:

Հայտնի քուրդ ազգային գործիչ Քամուրան Ալի Բադրիսանը հետևյալ կերպ էր արտահայտվում Սևրի պայմանագրի մասին. «Այդ պայմանագիրը քուրդ ժողովրդի համար ապահովում էր միասնության ու անկախության իրավունք, այն ձեռք էր բերվել շնորհիվ երկարատև ջանքերի ու ծանր գոհողությունների: Եվ թեև այդ պայմանագիրը երբեք չի կենսագործվել, սակայն նրա բարոյական ուժը ամրապնդվել է նոր գործոններով...»⁶⁸:

Անգլիացի Ա. Թոյնբին, ընդհակառակը, գտնում է, որ Սևրի պայմանագիրը որևէ էական ազդեցություն չի ունեցել քրդական հարցի վրա: «Թվում է, թե որևէ ապացույց չկա, – գրում է նա, – թե այս երաշխավորությունը (62-րդ հոդվածը – Վ. Բ.) որևէ ազդեցություն գործել է այդ նույն քուրդ բնակչության մտքերի վրա կամ թե նրանք գիտակցում են, որ այն ներառնված է դաշնագրում»⁶⁹: Ա. Թոյնբին նկատում է, որ քրդերի համար շատ ավելի կարևոր էր «հավանականությունը, որ իրենց շրջանների վրա հայկական պետություն կարող է հաստատվել և այդ պետությանը հակադրվելու համար նրանք անհրաժեշտության դեպքում պատրաստ էին համագործակցել թուրքերի հետ»⁷⁰:

Արդեն 1922 թ. դաշնակցային տերությունները մոռացության մատնեցին Սևրի պայմանագրի «քրդական» հոդվածները և, առհասարակ, այլևս չէին բարձրացնում քրդական հարցը: Այդ պայմանագիրը ստորագրած պետությունները, բացառությամբ Իտալիայի, այն վավերացման չենթարկեցին: Ընդ որում, հետագայում Անգլիան, փոփոխված միջազգային իրադրության հետևանքով, վերանայման ենթարկեց իր իսկ առաջ քաշած պլանները անկախ քրդական պետություն ստեղծելու վերաբերյալ:

⁶⁶ В. Н и к и т и н. Курды, с. 292.

⁶⁷ М. С. Л а з а р е в. Империализм и курдский вопрос, с. 191.

⁶⁸ S. S. G a v a n. Kurdistan: Divided Nation of the Middle East. London, 1958, p. 7.

⁶⁹ А. Т о у н б е е. Նշվ. աշխ., հ. I, էջ 192:

⁷⁰ Նույն տեղում:

Սերի պայմանագրից բխող նախատեսությունները շատ արագ կորցրին իրենց արժեքը, որովհետև քեմալական իշխանությունը բավականին ուժեղացել ու ամրապնդվել էր: Թուրք - բոլշևիկյան համագործակցությունը վերելք էր ապրում: Բոլշևիկյան Ռուսաստանը ռազմական, քաղաքական ու բարոյական մեծ աջակցություն էր ցույց տալիս թուրք ազգայնականներին: Անկարայի և Մոսկվայի կառավարությունները վճռականորեն հայտարարեցին, որ չեն ճանաչելու ու հարգելու Սերի դաշնագիրը:

Անտանտի պետությունների մայրաքաղաքներում ևս Թուրքիայի նկատմամբ հովերը սկսել էին փչել այլ ուղղությամբ: Նման իրադրության պայմաններում 1921 թ. փետրվարի 21-ից մինչև մարտի 14-ը Լոնդոնում տեղի ունեցավ Եռյակ համաձայնության պետությունների խորհրդաժողովը, որն «արդյունք էր այն դիմադրության, զոր Թուրքիա ցույց տվավ Սերի դաշնագրի պայմաններուն ենթարկվելու դեմ»⁷¹: Խորհրդաժողովում բրիտանական պատվիրակության ղեկավար լորդ Քերզոնը նշեց, որ Սերի պայմանագրի համաձայն Թուրքիան պարտավոր է քրդերին տրամադրել ինքնավարություն: Նա պահանջեց նաև հստակ նշել ինքնավար Քրդստանի սահմանները: Փետրվարի 24-ին թուրքական միացյալ պատվիրակության ղեկավար Բեքիր Մամի բեյը իր ծավալուն ելույթում հանգամանորեն շարադրեց թուրքական տեսակետը հայկական և քրդական հարցերի վերաբերյալ: Քրդական հարցի կապակցությամբ նա նշեց, որ «քրդերը ոչինչ չեն ցանկանում, բացի նրանից, որ թուրքերի հետ ապրեն ինչպես եղբայրներ»⁷²: Սա նշանակում էր, որ թուրքական պատվիրակությունը հանդես է գալիս քրդերի ազգային ինքնորոշման դեմ: Փաստորեն, Անկարայի և Ստամբուլի կառավարությունները պահանջում էին չեղյալ հայտարարել քրդերին վերաբերող Սերի պայմանագրի համապատասխան հոդվածները, քանի որ քրդական հարցը իրենք դիտում են որպես Թուրքիայի ներքին հարց⁷³: Բեքիր Մամի բեյը նշեց, որ քրդերը երբեք չեն թաքցրել և ներկայումս էլ հայտարարում են, որ իրենք «մշտապես Թուրքիայի հետ կազմել են անբաժան մաս, որ երկու ռասաները միավորված են ընդհանուր զգացումներով, ընդհանուր մշակույթով և ընդհանուր կրոնով», որ թուրքերի ու քրդերի միջև տարբերությունը մեծ չէ, քան անգլիացիների և շոտլանդացիների միջև և այլն⁷⁴: Իր ասածները հիմնավորելու համար Բեքիր Մամին հայտարարում է, որ Անկարայի կառավարությունը պատրաստ է ընդունել եվրոպական պետությունների ներկայացուցիչներից կազմված մի հանձնաժողովի, որին կտրվի Քրդստանում հարցախույզ կազմակերպելու և նույնիսկ հանրաքվե իրականացնելու իրավունք: Այնուհետև, դիմելով ստի ու կեղծիքի, նա փորձում է համոզել դաշնակիցներին, որ Անկարայի կառավարությունը որոշել է վարել ապակենտրոնացման քաղաքականություն և իբր վիլայեթների համար Թուրքական Ազգային Մեծ Ժողովի

⁷¹ Ա. Խ ա տ ի ս յ ա ն. Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 337:

⁷² Documents on the British Foreign Policy, vol. XV, International Conferences and Conversations 1921, № 26, p. 213–214.

⁷³ Նույն տեղում, -24, էջ 194, 197–198:

⁷⁴ Նույն տեղում, -26, էջ 213–214:

կողմից մշակված նոր «Օրգանական ստատուսը» քրդերին հատկացնում է տեղական ինքնավարություն և որ նման ինքնավարություն կստանան քրդական գերակշիռ բնակչություն ունեցող շրջանները: Այնուհետև անդրադառնալով բուն Սևրի պայմանագրին, Բեքիր Սամի բեյը նշում է, որ նրա 62-րդ հոդվածում նշված Քրդստանի սահմանները «չեն համապատասխանում ռեալ ազգագրական իրադրությանը»: Մամուրեթ - Էլ Ազիզ և Դիարբեքիր վիլայեթների արևմտյան և հարավային մասերը, հատկապես Միվերեք սանջակը, մաքուր թուրքական են, նշում է նա: Դիարբեքիր վիլայեթում միայն Դերսիմի գավառն է քրդական: Քրդերն առավել խիտ զանգվածներով բնակված են Բիթլիս, Վան և մասամբ Մոսուլ վիլայեթներում: Նրանք գերակշռում են նաև իրանական սահմանների երկայնքով և ապա դեպի հյուսիս ուղղությամբ: Մոսուլի վիլայեթում Էրբիլի, Ալթինքյոփրուի և Տուզ Խուրմաթլիի շրջանները գերազանցապես բնակեցված են քրդերով⁷⁵:

Դժվար չէ նկատել, որ թուրք դիվանագետը փորձում էր Քրդստանը տեղավորել Արևմտյան Հայաստանում և անգլիական ազդեցության գոտու մեջ մտնող Մոսուլի վիլայեթում:

1921 թ. մարտի 11-ին Լոնդոնի խորհրդածոդովում դաշնակիցները հայտարարեցին, որ իրենք պատրաստ են ընդունելու Սևրի պայմանագրի փոփոխությունները՝ այն «գոյություն ունեցող իրադրության փաստերին հարմարեցնելու իմաստով»: Սովորական լեզվով դա նշանակում էր, որ Եռյակ համաձայնության քաղաքական ծրագրերից իսպառ հանվում է ինքնավար Քրդստան ստեղծելու հարցը: Այդ գործարքի վրա լույս է սփռում Լլոյդ Ջորջի և Բեքիր Սամի բեյի միջև տեղի ունեցած զրույցը, որը կայացավ Լոնդոնի խորհրդածոդովի աշխատանքների ավարտից անմիջապես հետո՝ մարտի 16-ին, Բրիտանական համայնքների պալատի շենքում: Անգլիական վարչապետը, խոսելով այն զիջումների մասին, որ Լոնդոնը կարող է անել Թուրքիային, հիշատակեց Հայաստանի ու Քրդստանի անունները: Իսկ Բեքիր Սամի բեյը պատասխանեց, որ Միջագետքը «թանկ գին չէ հանուն բրիտանական բարեկամության», դրան ավելացնելով, որ Անկարան մտադիր չէ Անգլիային անախորժություններ պատճառել Մոսուլում⁷⁶:

1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Ֆրանսիայի և քեմալական կառավարության միջև կնքված քաղաքական անջատ պայմանագիրը («Ֆրանկլեն - Բուլոնի պայմանագիր») հանդիսացավ Մերձավոր Արևելքում Սևրի համակարգի կործանման կարևոր փուլերից մեկը: Այդ առթիվ արտահայտելով ֆրանսիական կառավարող շրջանների տրամադրությունները, ֆրանսիացի հրապարակախոս Մորիս Պերնոն գրեց. «Այլևս մենք չպետք է փորձարկումների ենթարկենք ոչ ինքնավար Քրդստանի և ոչ էլ անկախ Հայաստանի հարցերը»⁷⁷:

Սևրի պայմանագրի Հայաստանին վերաբերող հոդվածների վրա տապանաքար դրեց Լոզանի կոնֆերանսը (1922–1923 թթ.): Իսկ քրդական հարցը առհա-

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 214:

⁷⁶ Նույն տեղում, № 65, էջ 441:

⁷⁷ Maurice Pernot. La Question Turque. Paris, 1923, p. 253.

սարակ դուրս մնաց նրա քննարկումների օրակարգից⁷⁸: Այն մասնակի քննարկման ենթարկվեց միայն որպես Մոսուլի խնդրի բաղկացուցիչ մաս: Երբ Թուրքիայում ազգային փոքրամասնությունների վերաբերյալ հարցի քննարկումների ժամանակ թուրքական պատվիրակության ղեկավար Իսմեթ Բենեյուն հայտարարեց, որ քրդերը չեն ցանկանում բաժանվել Թուրքիայից, ինչպես որ նախատեսվում էր Սևրի պայմանագրով, հակադարձելով դրան, անգլիացիները հայտարարեցին, որ այդ հարցին իրավասու են պատասխանելու միայն Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովի քուրդ պատգամավորները և պահանջեցին, որ այդ առթիվ նրանք հանդես գան պաշտոնական հայտարարությամբ: Անկարայի քեմալական կառավարությունը ստիպված էր գումարել Ազգային Մեծ Ժողովի արտակարգ նիստ, որի ժամանակ Մուստաֆա Քեմալը քուրդ պատգամավորներին առաջարկեց հարցի առթիվ արտահայտվել և հայտնել իրենց տեսակետները, նախապես վստահ լինելով, թե ինչպիսին է լինելու քուրդ պատգամավորների պատասխանը: Առաջինը ելույթ ունենալով՝ Էրզրումից պատգամավոր Հուսեյին Ավնի բելը հայտարարեց. «Այս երկիրը պատկանում է քրդերին ու թուրքերին: Այս ամբիոնից միայն երկու ազգեր իրավունք ունեն խոսելու՝ քուրդ և թուրք ազգերը»⁷⁹: Այդ նույն ոգով ելույթներ ունեցան անխտիր բոլոր քուրդ պատգամավորները՝ ամբողջ աշխարհին ցուցադրելով «քրդերի նվիրվածությունը թուրք-քրդական հայրենիքին»: Դրանից հետո Ժողովը անմիջապես հեռագրեց Լոզան, որ «քրդերը երբեք չեն բաժանվի Թուրքիայից»⁸⁰: Հեռագիրը ստանալուն պես Իսմեթ Բենեյուն կոնֆերանսում հայտարարեց, որ Թուրքիան պատկանում է երկու ժողովուրդների՝ թուրքերին ու քրդերին, որոնք իրավահավասար են և օգտվում են ազգային միանման իրավունքներից⁸¹: Հայտնվելով փաստի առջև, Լոզանի կոնֆերանսի մասնակիցները անմիջապես օրակարգից հանեցին քրդերին վերաբերող հարցը: Լորդ Քերզոնը հայտարարեց. «Այլևս գոյություն չունի Թուրքիայում քրդական պետության կամ քրդական ինքնավար նահանգի ստեղծման հարց՝ ինչպես ենթադրվում էր Սևրի պայմանագրում»⁸²:

Այսպիսով, գերեզման էին իջեցվում քուրդ ժողովրդի անկախության վերաբերյալ ազգային երազանքները: Դրանից հետո Հանրապետական Թուրքիան ոչ միայն այլևս հաշվի չէր նստում քուրդ ժողովրդի ազգային ձգտումների հետ, այլև քրդերի նկատմամբ հետևողականորեն վարում էր շովինիստական ու համաձուլման քաղաքականություն, որին քուրդ ժողովուրդը պատասխանում էր հուժկու ապստամբություններով: Ինքնավարության, ազգային ինքնության վերաբերյալ քրդերի հարցադրումները Թուրքիայում պատժվում էին դաժան խստությամբ:

⁷⁸ J. D a r v i n. Britain, Egypt and the Middle East. Imperial Policy in the Aftermath of War. 1918–1922. New York, 1981, p. 209.

⁷⁹ E. K. B e d i r K h a n. La Question Kurde. Paris, 1959, p. 9.

⁸⁰ M. N. D e r s i m i. Kürdistan Tarihinde Dersim. Halep, 1952, s. 189.

⁸¹ I. B e s i k ç i. Doğu Anadolunun Düzeni, 2 baski. Istanbul, 1970, s. 288.

⁸² Documents on the British Foreign Policy, vol. XIII, London, 1963, № 289, p. 405.

КУРДСКИЙ ВОПРОС В ТУРЦИИ И ПРОЕКТЫ СОЗДАНИЯ НЕЗАВИСИМОГО КУРДИСТАНА В СВЕТЕ МЕЖДУНАРОДНОЙ ДИПЛОМАТИИ

ВААН БАЙБУРТЯН

Р е з ю м е

Курдский национализм, как идейно-политическое течение, формировался в начале XX в., провозгласив своей конечной целью создание на территории “этнического Курдистана” курдского национального государства. Под “этническим Курдистаном” курдские националисты подразумевали населенные курдами Восточную Анатолию (в том числе и Западную Армению), Северный Ирак и Западный Иран или т. н. Иранский Курдистан. В 1908 г. после младотурецкого переворота в Турции представители курдского националистического течения впервые выдвинули вопрос о предоставлении курдам автономии в составе Османской империи. Накануне и в годы Первой мировой войны т. н. “младокурды” резко активизировали свою борьбу за автономный Курдистан. Этот этап характеризовался наивысшим подъемом курдского национализма. Планы создания в Западной Армении независимого армянского государства, где проживало и многочисленное курдское население, содействовали гальванизации у курдов антиармянских настроений. Эти планы интерпретировались курдской племенной и клерикальной верхушкой, а также националистами как заговор христианских держав против курдов-мусульман. Парижская Мирная конференция 1919 г. была первым в истории международным форумом, на котором заявил о себе национализм курдов. Курдский вопрос был включен в Севрский договор 1920 г. Курдистану предоставлялась местная автономия с правом через год отделиться от Турции. Таким образом, этот договор давал курдам впервые в их истории реальную перспективу национального освобождения. Однако турецкие националисты-кемалисты не признали ни Севрский договор, ни право армян и курдов на самоопределение. При этом, армянский фактор ловко использовался кемалистами для привлечения на свою сторону курдских масс. На Лозаннской конференции (1922–1923 гг.) курды должны были расстаться с мечтой о независимости. Республиканская Турция не только не считалась с национальными чаяниями курдского народа, но и последовательно проводила в отношении курдов шовинистическую и ассимиляторскую политику, на что курдский народ отвечал восстаниями и непрерывной освободительной борьбой.

THE KURDISH QUESTION IN TURKEY AND THE PLANS TO CREATE
INDEPENDENT KURDISTAN UNDER THE LIGHT OF INTERNATIONAL
DIPLOMACY

VAHAN BAYBURDYAN

S u m m a r y

Kurdish nationalism, as an ideological and political movement, was formed at the beginning of the 20th century. It set up the demand of establishing national Kurdish state in the borders of the “ethnic Kurdistan”. Under this notion, Kurdish nationalists meant Kurdish-populated areas of Eastern Anatolia, including Western Armenia, as well as Northern Iraq and Western Iran or the so-called Iranian Kurdistan. Initially, the issue of establishing an autonomous Kurdistan within the Ottoman Empire was raised by representatives of Kurdish nationalistic movement after Young Turkish coup d’état of 1908 in Turkey. On the eve of the First World War and in the course of it the so-called “Young Kurds” were actively pursuing the idea of autonomous Kurdistan. This stage marked the significant rise of Kurdish nationalism. The plans of creating Armenian independent state in Western Armenia inhabited also by sizable Kurdish population promoted anti-Armenian feelings among the Kurds. The Kurdish tribal and religious élite alongside with nationalists interpreted these plans as a joint conspiracy undertaken by Christian states against Muslim Kurds. The Paris Peace Conference of 1919 was the first in history international forum where Kurdish nationalism revealed itself. The Kurdish Question was addressed to by the Treaty of Sèvres of 1920 as well. According to the Treaty, local territorial autonomy was granted to the Kurds with right to secession from Turkey effectively after a year of its existence. Thus, for the first time in the Kurdish history an international treaty provided a real perspective for national liberation. Yet, Kemalists, Turkish nationalists, recognized neither Sèvres Treaty nor self-determination rights of the Armenians and the Kurds. Moreover, Armenian factor was skillfully utilized by Kemalists for attracting Kurdish masses on their side. The Conference of Lausanne of 1922-1923 was a huge blow to the Kurdish aspirations for independence. The Republican Turkey not only didn’t accommodate national aspirations of the Kurds but consistently pursued a chauvinistic and assimilatory policy to which Kurdish people responded with uprisings and continued liberation movement.